

ნეკრესის წარწერების გამო

პლატონი ჩემი მეგობარია, მაგრამ
ჭეშმარიტება უფრო დიდი მეგობარია.
არისტოტელე

2022 წლის 21 სექტემბერს გელათის მეცნიერებათა აკადემიის სესიაზე წარვადგინე მოხსენება: „დამწერლობა უძველეს ქართულ სახელმწიფოებში“, რომელიც უნდა გამოქვეყნდეს გელათის აკადემიის შრომების მორიგ IX ტომში.

გამოსაქვეყნებლად გამზადებული წერილი კიდევ ერთხელ გადავიკითხე და დავრწმუნდი, რომ მკითხველთათვის არ იქნებოდა საკმარისი ის ორიოდე წინადადება, რომლებშიც მოვიხსენიებ ძველ ქართულ წარწერებს.

საქმე ისაა, რომ იმ წერილისათვის, რომელშიც ვეცადე მეჩვენებინა, რომ ქართული სახელმწიფოების არსებობის ადრეულ ეტაპზე, ქ.წ. V - ქ.შ. IV საუკუნეებში საქართველოს ტერიტორიაზე მცხოვრებნი ფართოდ მოიხმარდნენ ბერძნულ და არამეულ დამწერლობებს და რომ საკუთრივ ქართული (ასომთავრული) ანბანით შესრულებული წარწერების აქამდე ცნობილი, უძველესი ნიმუშები თარიღდება არა უადრეს V საუკუნისა და რამდენადაც მგონია, რომ ეს საყოველთაოდ ცნობილია, არც კი ჩავთვალე საჭიროდ ამ „უძველესი ნიმუშების“ ცალ-ცალკე მოხსენიება.

მე არქეოლოგი გახლავართ და ვიცი, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე ქ.წ. V - ქ.შ. IV საუკუნის ორმოცდაათზე მეტი არამეოგრაფიკული და ბევრად უფრო მეტი ბერძნული წარწერაა აღმოჩენილი, მაშინ როცა ამავე პერიოდის საკუთრივ ქართული ანბანით შესრულებული ერთი სიტყვაც კი არ აღმოჩენილა. ამიტომაც ვეთანხმები იმ მკვლევარებს, რომელთაც მიაჩნიათ, რომ ქართული დამწერლობა შეიქმნა მას შემდეგ, რაც ქრისტიანული წელთაღრიცხვის IV საუკუნის მეორე მეოთხედში მოინათლა მირიანი, ქართლის მეფე.¹

მე, შეიძლება, შემეპასუხონ, რომ ამ მსჯელობაში გამომჩრა მნიშვნელოვანი სიტყვა-ნაწილაკი „ჯერ“, ანუ უნდა მეთქვა: „ჯერ არ აღმოჩენილა“.

¹ გამყრელიძე, წერის ანბანური სისტემა.

გეთანხმებით და თუკი აღმოჩნდა ქართლის მოქცევაზე უფრო ადრეული ქართული ნაწერი, მე ვალდებული ვიქნები, ვაღიარო შეცდომა (შეცდომა ვის არ მოსვლია?) და ბოდბის მოხდით შევიცვალო ჩემი აზრი.

მავან ოპონენტს შეუძლია მითხრას, რომ უკვე დამიდგა ბოდბის მოხდის მომენტი და მიმითითოს ნეკრესში გამოვლენილ ნარწერებზე, რომელთა გარშემო უკვე არსებობს საკმაოდ ვრცელი ლიტერატურა და 2018 წელს გამოქვეყნებული ენციკლოპედიის „ანტიკური კავკასია“ მესამე ტომშიც წერია, რომ ნეკრესში აღმოჩენილი ნარწერებიდან ხუთი მაინც I-III საუკუნეებისაა.¹

ასეთ შენიშვნაზე ჩემი პასუხი ცალსახაა: ნეკრესის ნარწერები (და, შესაბამისად, რუსთავის ნარწერებიც) არ არის სწორად დათარიღებული: ამ 14 ნარწერათაგან ერთიც კი არ არის წინარექრისტიანული ხანისა და, ვფიქრობ, მათი შექმნის თარიღად IV საუკუნეც გამოსარიცხავია.

ლ. ჭილაშვილი, ნეკრესის არქეოლოგიური გათხრების ხელმძღვანელი, ჩემი უფროსი კოლეგა და მეგობარი გახლდათ, და მე ყურადღებით ვადევნებდი თვალს ნეკრესის ექსპედიციის ნარმატებებს, სტუმრადაც ვიყავი გათხრებზე და როცა, თუ სწორად მახსოვს, 1991 წელს გათხრებით მოპოვებული ნახშირის ახლად მიღებული რადიოკარბონული მეთოდით განსაზღვრული ასაკის საფუძველზე ლევან ჭილაშვილმა პირველად გამოთქვა მოსაზრება, რომ ნეკრესის მარნის კედელში ჩაშენებულ ქვაზე ამოკანრული ნარწერა IV საუკუნეზე უფრო ადრეულია, მე საგანგებოდ მივედი მასთან და ვეცადე დამერწმუნებინა, რომ ნახშირის ნიმუშის რადიოკარბონული ანალიზით მიღებული ასაკის მისეული ინტერპრეტაცია იყო მცდარი და ისიც ვუთხარი, რომ ნარწერების „დასაძველებლად“ არც ნითელპრიალა ზედაპირიანი კერამიკა გამოადგებოდა.

მაშინ თითქოს დამიჯერა. ყოველ შემთხვევაში, მას შემდეგ თითქმის რვა წლის განმავლობაში ნეკრესის ნარწერების წინაქრისტიანული ასაკის თაობაზე ლ. ჭილაშვილს საჯარო საუბარი არა ჰქონია.

2000 წელს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჟურნალში „ქართველოლოგი“ (N7) ინგლისურ და ქართულ ენებზე გამოქვეყნდა ლ. ჭილაშვილის წერილი, რომელშიც აცხადებს, რომ ნეკრესში აღმოჩენილი ნარწერებიდან ექვსი წინარექრისტიანული ხანისაა.²

2001 წელს ამ სტატიის ქართული ტექსტი გადაბეჭდა ჟურნალმა „ბურჯი ეროვნებისა“ (N3-4). გადაბეჭდილ სტატიაში ერთადერთი ცვლილებაა ორიგინალთან შედარებით: ნარწერების თარიღად აქ მითითებულია I-III საუკუნეები, ნაცვლად I-II საუკუნეებისა.³

¹ ანტიკური კავკასია, ტ. III, გვ. 232.

² ჭილაშვილი, ნეკრესის ნარმართული სამლოცველოები, გვ. 18, 24.

³ ჭილაშვილი, წინარექრისტიანული ხანის ქართული ნარწერა, გვ. 8.

ნეკრესის წარწერების ოცდახუთწლიანი კვლევის შემაჯამებელი მონოგრაფია გამოქვეყნდა 2004 წელს, ავტორის გარდაცვალების შემდეგ.¹

ამ ნაშრომში განხილულია ნეკრესში აღმოჩენილი 10 და რუსთავში გათხრებით ადრე მოპოვებული 4 ქართული ასომთავრული წარწერა; მოცემულია ამ წარწერების პალეოგრაფიული ანალიზი და დათარიღება. წარმოდგენილია, აგრეთვე, ავტორისეული მოსაზრებები ქართული დამწერლობის შექმნისა და „წარმართული“ და „ქრისტიანული“ დამწერლობების შესახებ.

ლ. ჭილაშვილი წერს, რომ წარწერათა „დათარიღებისათვის გამოსავალია, ძირითადად, არქეოლოგიური ძეგლების კულტურული ფენები და თანმხლები არქეოლოგიური მასალები“.² მეც ქვემოთ შევეცები მხოლოდ წარწერების არქეოლოგიური მონაცემების საშუალებით დათარიღებას და, ამიტომ, მივმართავ, აგრეთვე, ლ. ჭილაშვილის 2000 წელს გამოქვეყნებულ კიდევ ერთ ნაშრომს, რომელშიც წარმოდგენილია ნეკრესში გათხრილი სამლოცველოების არქეოლოგიური დათარიღება.³

ლ. ჭილაშვილის ხსენებული ნაშრომების გარდა ნეკრესის წარწერების დათარიღების თაობაზე მსჯელობისას ვითვალისწინებ ნეკრესის ექსპედიციის არქიტექტორის პოზიციაზე მუდმივი მონაწილის, ლ. ჭილაშვილის გარდაცვალების შემდეგ კი ხელმძღვანელის, ნოდარ ბახტაძის პუბლიკაციებსაც.⁴

ნეკრესში აღმოჩენილი წარწერებიანი ქვებიდან ექვსი გამოყენებული ყოფილა საშენ მასალად მარნის კედლების წყობაში, ამ მარნის მშენებლობა კი, როგორც ლ. ჭილაშვილი წერს, „არქეოლოგიური მასალებით – კერამიკით, IV საუკუნით უნდა დათარიღდეს. ზედა თარიღი – დანგრევის დრო, კარგად ირკვევა და ის უნდა უკავშირდებოდეს სპარსელთა ლაშქრობას V საუკუნის ბოლოს. ეს თარიღი განმტკიცებულია ნახშირბადის იზოტოპების ლაბორატორიული დასკვნით, რომელიც ჩაუტარდა მაზდეანური ტაძრის ზედა ფენაში არსებულ ციხე-სასახლეში მოპოვებულ ნიმუშებს“.⁵ ანალიზის შედეგები ლ. ჭილაშვილს, სამწუხაროდ, არ გამოუქვეყნებია სრული სახით.

სწორედ ამ რადიოკარბონული ანალიზით მიღებული თარიღის გამო მოვახსენე თავის დროზე ლ. ჭილაშვილს და ახლაც გავიმეორებ: ნახანძრალ შენობაში ნაპოვნი ნახშირი, თუ ეს არ არის დანახშირებული მარცვლეული, დიდი ალბათობით ხის ავეჯის ან სამშენებლო მასალის ნახშირია და მისი რადიოკარბონული ანალიზით მიღებული ასაკი ვერ გამოდგება შენობის ნგრევის

¹ ჭილაშვილი, *ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები*.

² ჭილაშვილი, *ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები*, გვ. 26.

³ ჭილაშვილი, *ნეკრესის წარმართული სამლოცველოები*.

⁴ ბახტაძე, *ნეკრესის ნაქალაქარზე გამოვლენილი; ბახტაძე, ნაქალაქარ ნეკრესის ტაძრები*.

⁵ ჭილაშვილი, *ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები*, გვ. 69.

თარიღის დასადგენად. ის იქნება მხოლოდ ნაგებობის აშენების terminus post quem („თარიღი, რომლის შემდეგ“), ამასთან ეს თარიღი, შესაძლებელია, ასე-ული წლებითაც კი წინ უსწრებდეს მშენებლობის თარიღს.¹

ამრიგად ირკვევა, რომ ნეკრესის ციხე-სასახლე კი არ დაუნგრევიათ, არამედ აუშენებიათ V საუკუნის დასასრულის შემდეგ, შესაძლებელია, VI საუკუნეში, ან კიდევ უფრო გვიან. შესაბამისად, ასევე თარიღდება ნეკრესის მარანიც, რომელშიც აღმოჩნდა წარწერები და, ამრიგად, ერთ-ერთი უმთავრესი საფუძველი ეცლება მტკიცებულებას ამ წარწერების აუცილებლად წინარექრისტიანული ეპოქით დათარიღების თაობაზე.

ახლა მივმართოთ საკუთრივ არქეოლოგიურ მასალას – ნითელპრიალა ზედაპირიან კერამიკას, რომელიც ნეკრესში უკავშირდება ე. წ. მაზდეანურ ტაძარს და ზოროასტრულ სამლოცველოს, მის მიმდებარე სასაფლაოთი, რომლებიც, ლ. ჭილაშვილის თანახმად, სასტიკად დაუნგრევიათ ციხე-სასახლისა და მარნის მშენებლებს.²

თავს უფლებას ვაძლევ, განვაცხადო, რომ ნეკრესში აღმოჩენილი კერამიკული ჭურჭელი – მსხლისებურტანიანი დოქები და ქუსლიანი ჯამები (ზოგჯერ დამლიანიც) არ არის ანტიკური ხანის რომაული terra sigillata, რომელიც ელინისტურ და რომაულ ხანაში როგორც დასავლეთ ისე (უფრო იშვიათად) აღმოსავლეთ საქართველოშიც შემოდის; ეს არის ადგილობრივი, ქართული ნაწარმი და მისი უადრესი ნიმუშები აღმოჩენილია ურბნისის 25-ე უბნის N125 სამარხში,³ მოდინახეს N5,⁴ და ჟინვალის N511⁵ სამარხებში, რომლებშიც ასეთი ნითელპრიალა დოქები აღმოჩნდა, დათარიღებულია IV საუკუნით.

¹ ხე, რომლის მერქნისაგან არის დამზადებული მშენებლობაში გამოყენებული მასალა (კოჭები და სხვა), ან შენობაში მდგარი ავეჯი, მოკვდა მაშინ, როცა მოიჭრა და არა მაშინ, როდესაც დაიწვა. თანაც, არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ მერქნის გული უფრო ძველია, ვიდრე გარეთა ფენები, სამშენებლო მასალა კი მერქნის გულისგან მზადდება, ამიტომ რადიოკარბონული თარიღი შეიძლება მშენებლობის მომენტზე ბევრად უფრო ადრეული იყოს. ასე, მაგალითად, დედოფლის მინდვრის მთავარი ტაძრის დანახშირებული კოჭის რადიოკარბონული მეთოდით განსაზღვრული ასაკია 2210±49 წელი, რაც გვაძლევს თარიღს – ქ.წ. 265 წელს (დენდროქრონოლოგიურ მონაცემთა მიხედვით კალიბრირებული თარიღი თითქმის იგივეა – ქ.წ. 260 წ.), მაშინ, როცა ტაძრის აგების არქეოლოგიური მეთოდებით განსაზღვრული თარიღი შეადგენს ქ.წ. II-I ს. ანალიზი ჩატარდა თბილისის უნივერსიტეტის რადიოკარბონულ ლაბორატორიაში (ნიმუში NTB-465) [გაგოშიძე, წონელია, არამეულწარწერიანი ფირფიტები, გვ. 73].

² ჭილაშვილი, *ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები*, გვ. 115-117.

³ საგინაშვილი, *ურბნისის სამაროვნის მინის ჭურჭელი*, გვ. 83, N178; სახვაძე, *ურბნისის სამაროვანი*, გვ. 173, N842.

⁴ ნადირაძე, *ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები*, გვ. 45.

⁵ ჩიხლაძე, *ჟინვალის სამაროვანი*, გვ. 233.

ამ ტიპის კრიალა, წითელზედაპირიანი კერამიკა ფართოდ არის გავრცელებული საქართველოში V-VI საუკუნეებში და, შესაძლებელია, VII საუკუნეშიც. ერთ-ერთი ასეთი ქართულწარწერიანი დოქი ლოჭინიდან ლ. ჭილაშვილმაც (გ. აბრამიშვილთან ერთად) გამოაქვეყნა და IV-VI საუკუნით დაათარილა.¹

დედოფლის გორაზე ამ ტიპის კერამიკა გვხვდებოდა მხოლოდ პირველ (ზედა) კულტურულ ფენაში, რომელსაც მდიდარი და მრავალფეროვანი ნივთიერი მონაპოვარი მყარად ათარილებს IV-VI საუკუნეებით (გვაქვს რადიოკარბონული თარიღებიც).

თითქმის მხოლოდ ამ ტიპის კერამიკა დაგროვილა გამოქვაბულ-მარანში ელიას მონასტრისა (დედოფლისწყარო), რომლის დაარსება მიეწერება სტეფანე ხირსელს, VI საუკუნის მოღვაწეს, ერთ-ერთს ცამეტ სირიელ მამათაგანს.²

2018-2019 წლებში შუამთის მონასტერში არქეოლოგიური გათხრებით დადასტურდა წითელკრიალა ზედაპირიანი კერამიკის შემცველი კულტურული ფენა, რომელიც დაშრევებულა უძრავ სტერილურ ფენაზე ე.ი. აშკარად დაკავშირებულია V-VI საუკუნეში დაარსებული ძველი შუამთის მონასტრის საქმიანობასთან.³

და ბოლოს, ნეკრესის მარნის გათხრების დროს აღმოჩენილი ქვევრის პირის წარწერიანი ნატეხი, რომელსაც გამთხრელი (ლ. ჭილაშვილი) რატომღაც არ თვლის ამ მარნის ქვევრის კუთვნილად და ათარილებს II-III საუკუნით,⁴ ფორმითა და ფაქტურით ადრეული შუა საუკუნეების იერისაა.⁵

ქვევრის პირზე ამოკვეთილი ამ წარწერის გარდა, ნეკრესში გათხრებით გამოვლენილია კიდევ ერთი წარწერა, რომელიც არ არის ეპიტაფია და რომელსაც ლ. ჭილაშვილი ათარილებს IV საუკუნის 70-იან - 80-იანი წლებით, ე.ი. საქართველოს ისტორიის უკვე ქრისტიანული ხანით. ნეკრესის ამ N9 წარწერას ეძღვნება მონოგრაფიის საგანგებო ქვეთავი.⁶

იმავე წარწერას ასევე საგანგებო ქვეთავი მიუძღვნა თავის შემაჯამებელ მონოგრაფიაში ნეკრესის ექსპედიციის ამჟამინდელმა ხელმძღვანელმა ნ. ბახტაძემ.⁷ 24 სმ. სიგრძისა და 12 სმ. სიმაღლის ფიქლის ნატეხი, რომლის ორივე

¹ აბრამიშვილი, ჭილაშვილი, ლოჭინის ნასოფლარის არქეოლოგიური გათხრები, გვ. 200-201, სურათი 4.

² მონასტრის ნანგრევების გათხრები განხორციელდა ჩემი ხელმძღვანელობით. მოპოვებული მასალა დაცულია დედოფლისწყაროს მუზეუმში.

³ ცნობა მომანოდა ძველი შუამთის არქეოლოგიური გათხრების ხელმძღვანელმა გ. ლალიაშვილმა, რისთვისაც მისი დიდად მადლობელი გახლავართ. გათხრებით მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა დაცულია შუამთის მონასტრის სიძველეთა საცავში.

⁴ ჭილაშვილი, ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები, გვ. 87.

⁵ ჭილაშვილი, ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები, სურ. 23.

⁶ ჭილაშვილი, ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები, გვ. 47-50.

⁷ ბახტაძე, ნაქალაქარ ნეკრესის ტაძრები, გვ. 76-78.

ზედაპირზე ამოკანრულია ორი სხვადასხვა ხელით შესრულებული ოთხ-ოთხსტრიქონიანი წარწერები, აღმოჩნდა ჭაბუკაურის ბაზილიკის ნანგრევებში. მიუხედავად იმისა, რომ წარწერიანი ფილა აღმოჩენისას *in situ* არ უნახავს (ის იპოვა და არქეოლოგებს მიუტანა დაქირავებულმა პრეპარატორმა¹), ლ. ჭილაშვილი დარწმუნებულია, რომ ეს წარწერებიანი ფილა ჩაშენებული იყო ბაზილიკის ერთ-ერთ სვეტში, როგორც თავისებური ჯადო, რომელიც უნდა ჩაედო მშენებლობის მონაწილე ფარულ ზოროასტრიელს. ვირწმუნებთ თუ არა ამ მოსაზრებას, ერთი რამ უეჭველია: წარწერის შექმნის დროს განსაზღვრავს ჭაბუკაურის ბაზილიკის არსებობის პერიოდი – მშენებლობის დაწყებიდან ტაძრის ნგრევამდე.

ლ. ჭილაშვილს მიაჩნია, რომ ჭაბუკაურის ბაზილიკა სწორედ ის ტაძარია, რომლის მშენებლობა მიეწერება თრდატ მეფეს და ამიტომ წარწერას მისი ზეობის წლებით ათარიღებს.

თრდატ რევის ძეს, პირველი ქრისტიანი მეფის, მირიანის შვილიშვილს ქართლში უმეფია მცირე ხნით, ღრმად მოხუცებულს. ლ. ჭილაშვილი ეყრდნობა ვ. გოილაძის ფარნავაზიანთა სახლის ქრისტიან მეფეთა ქრონოლოგიას, რომლის მიხედვითაც თრდატი მეფობდა 369-383 წლებში და ამიტომ წარწერასაც IV საუკუნის 70-იან-80-იანი წლებით ათარიღებს. უახლესი გამოკვლევების თანახმად, თრდატ რევის ძე მეფობდა მეფე ბაკურ მეორის შემდეგ, 400/405 წლებში.²

რომელი ქრონოლოგიაც არ უნდა გავიზიაროთ, ერთი რამ ცხადია, თრდატის მეფობაში ვერაფრით ვერ მოესწრებოდა ჭაბუკაურის მასშტაბური ბაზილიკის მშენებლობის დასრულება. ბაზილიკის დანგრევას კი ნ. ბახტაძე უკავშირებს 427 წელს მომხდარ მიწისძვრას, რომლის ეპიცენტრი განჯასთან ყოფილა.³

ამრიგად შეიძლება ითქვას, რომ თუ ჭაბუკაურის ბაზილიკის აშენებისა და ნგრევის თარიღები სწორადაა განსაზღვრული, მაშინ ნეკრესის N9 წარწერა შესრულებული ყოფილა 400-427 წლებში, რაც ძალიან აახლოებს ამ წარწერას პალესტინისა და ნაზარეთის უძველეს ქართულ ასომთავრულ წარწერებთან.⁴

ლ. ჭილაშვილს, ზ. ალექსიძის კონსულტაციითა და დახმარებით (რისთვისაც მას მადლობასაც მოახსენებს), გაურკვევია, რომ ნეკრესის N10 წარწერის მეხუთე სტრიქონის მეოთხე ასონიშანი და რუსთავის N1 წარწერის მე-

¹ ბახტაძე, *ნაქალაქარ ნეკრესის ტაძრები*, გვ. 78.

² სანაძე, *ქართველთა ცხოვრება*, ნ. I, გვ. 291.

³ ბახტაძე, *ნეკრესის ნაქალაქარზე გამოკვლენილი*, გვ. 214-215.

⁴ ნერეთელი, *უძველესი ქართული წარწერები*; ალექსიძე, *ლუვრი, სინას მთა, ნაზარეთი*, გვ. 24-25.

ოთხე სტრიქონის მესამე ასონიშანი ალბანური ყოფილა.¹ საკითხავია, როგორ აღმოჩნდა ამ ქართულ ასოთავრულ წარწერებში, რომელთაც ლ. ჭილაშვილი, შესაბამისად, III და II-IV საუკუნეებით ათარილებს,² გრაფემა ალბანური ანბანიდან, რომელიც მისივე მტკიცებით შეიქმნა V ან VI საუკუნეში, ქართველთა და ალბანელთა შორის სარწმუნოებრივი განხეთქილების შემდეგ.³

ნეკრესის წარწერების წინარექრისტიანული ასაკის (და ხასიათის) სხვა, არაარქეოლოგიური მტკიცებულებებიც არ არის უეჭველი და უდავო. ასე, მაგალითად, წარწერების, პალეოგრაფიისა (ასონიშანთა თავშეკრულობა) და ენის (ხანმეტობა) თავისებურებანი კი არის მათი სიძველის ნიშანი, მაგრამ არასაკმარისი არგუმენტი მათი ქრისტიანობამდელი ხანისათვის მისაკუთვნებლად: თავშეკრულობა ახასიათებს V და VI საუკუნეების ქართულ ასომთავრულ წარწერებსაც,⁴ ხანმეტი ლექციონარი კი, როგორც ფიქრობენ, V-VI საუკუნეში ითარგმნა.⁵

არ არის უდავო არც ის მტკიცებულება, თითქოს ნეკრესის ეპიტაფიები აუცილებლად ზოროასტრული ან სულაც წარმართულია და თითქოს ქრისტიანის ეპიტაფია უთუოდ სხვანაირი უნდა იყოს.⁶ მაგრამ უმლეიზუნის (ისრაელი) ქართულ მონასტერში აღმოჩენილი ეპიტაფია „ესე სამარხოჲ იოჰანე ფურტაველ ეპისკოპოსისაჲ, ქართველისაჲ“ თავისი სტრუქტურით ზუსტად ისეთივეა, როგორც ნეკრესის და რუსთავის წარწერები, რომლებსაც ლ. ჭილაშვილი წარმართულ წარწერებად მიიჩნევს.⁷ ძნელად დასაჯერებელია, რომ უმლეიზუნში დაკრძალული ეპისკოპოსი წარმართი ყოფილიყო.

რუსთავის წარწერა N1, რომელსაც ლ. ჭილაშვილი რუსთავის სხვა წარწერებთან ერთად ათარილებს „წინარე ქრისტიანული ხანით“ (II-IV საუკუნეებით) ბოლოვდება ორი ინიით (იი),⁸ რომელთაც ლ. ჭილაშვილი ხსნის, როგორც „იყავნ, იყავნ“, თუმცა არ აღნიშნავს, რომ ზუსტად ასევე ბოლოვდება დავით ეპისკოპოსის წარწერა, ამოკვეთილი ბოლნისის სიონის საკურთხევლის სარკმლის ზემოთ და ის პირველმა ასე წაიკითხა („იყავნ, იყავნ“) კ. კეკელიძემ და ასევე კითხულობენ მას ნ. შოშიაშვილიც და ვ. სილოგავაც (წარწერას

¹ ჭილაშვილი, *ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები*, გვ. 10, 53.

² ჭილაშვილი, *ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები*, გვ. 87.

³ ჭილაშვილი, *ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები*, გვ. 122.

⁴ *ლაპიდარული წარწერები I*, გვ. 27-28.

⁵ გაბიძაშვილი, მამაცაშვილი, ლამბაშიძე, *საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ლექსიკონი*, გვ. 508.

⁶ ჭილაშვილი, *ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები*, გვ. 67.

⁷ გაგოშიძე, *უმლეიზუნის ქართული წარწერა*, გვ. 351-355.

⁸ ჭილაშვილი, *ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები*, გვ. 53.

ათარილებენ 494 წლით).¹ ასე, რომ არც ეს დაბოლოებაა აუცილებლად არაქრისტიანული (ისევე, როგორც „ამენ“, რომელსაც ვხმარობთ ქრისტიანებიც, იუდეველებიც და მუსლიმებიც).

ამგვარად, დარწმუნებით უნდა ითქვას, რომ ლ. ჭილაშვილის წიგნში მოტანილი ვრცელი მსჯელობა შუა საუკუნეების ქართულ წარწერათა რაღაც აუცილებელი, მკაცრად განსაზღვრული „ქრისტიანული“ დასაწყისის თაობაზე, მცდარია. ასეთი „არაქრისტიანული“ ძველი ქართული წარწერის უამრავი ნიმუშის მოტანა შეიძლება, თუმცა-ღა ლ. ჭილაშვილისეული ეს მოსაზრება მართალიც რომ იყოს, ის მაინც ვერ გამოდგებოდა ნეკრესისა და რუსთავის ეპიტაფიების უთუოდ წინაქრისტიანული ხანით (ანუ IV საუკუნეზე უფრო ადრეული პერიოდით) დასათარილებლად: განა ქრისტიანულ საქართველოში არაქრისტიანები (იუდეველები, ზოროასტრიელები, მუსლიმები), მათ შორის წარმართებიც, არ ცხოვრობდნენ? გავიხსენოთ ცხრა კოლაელი ძმა, რომლებიც VI საუკუნეში დახოცეს ქრისტიანობის მიღებისთვის.² განა ათეშგას, რომლის ნანგრევები თბილისში დღემდეა შემორჩენილი, ან ნიქოზში ვახტანგ გორგასალმა რომ დაანგრია, იმ ზოროასტრიულ ტაძარს, და ბოლოს, თვით ნეკრესის მაზდეანურ სამლოცველოს, რომელიც აბიბოს ნეკრესელმა VI საუკუნის მეორე ნახევარში შეურაცხყო, ეთნიკურად ქართველი მრევლი არ ჰყავდა?

ქართლის სამეფოში ქრისტიანობის გავრცელება და დამკვიდრება ერთგვარადი აქტი არ ყოფილა. მეფე-დედოფლის ნათლობასთან ერთად, როგორც ჩანს, მოინათლა სამეფო დომენი, რომლის საზღვრები თხოთის მთაზე და უჯარმაში წმ. ნინოს რჩევით აღმართული ჯვრებით მოინიშნა. წმ. ნინოსვე მიეწერება არაგვის ხეობის მთიელთა და ქართლის სამეფოს აღმოსავლეთ პროვინციების, კახეთისა და კუხეთის (შესაძლებელია, ჰერეთისაც) ნათლისღება, მაშინ როცა სამეფოს სხვა პროვინციებში, მაგალითად, შიდა ქართლში, წარმართობის მიმდევარი მოსახლეობა მშვიდად აგრძელებდა ცხოვრებას VI საუკუნემდე. აქ ქრისტიანობის დამკვიდრების საქმე, როგორც ჩანს, ვახტანგ გორგასლის დროს გაგრძელდა და სირიელმა მამებმა დაასრულეს.³ უნდა ვიფიქროთ, რომ ამავე მისიით დამკვიდრდნენ კახეთში, კუხეთსა და ჰერეთში დავით გარეჯელი, ანტონ მარტყოფელი, სტეფანე ხირსელი და აბიბოს ნეკრესელი. სწორედ ამ უკანასკნელს მოუხდა შეჯახება ნეკრესში არსებულ (VI საუკუნის მეორე ნახევარში!) მაზდეანურ სამლოცველოსთან, რაც აბიბოსის შეპყრობით და მონამეობრივი სიკვდილით დასრულდა.

¹ კეკელიძე, *ბოლნისის წარწერების ინტერპრეტაციისთვის*, გვ. 420; *ლაპიდარული წარწერები* I, გვ. 64; სილოგავა, *ბოლნისის უძველესი ქართული წარწერები*, გვ. 24.

² ძიბლაძე, ნ. I, გვ. 183-185.

³ გაგოშიძე, *ქართლში ქრისტიანობის დამკვიდრების ისტორიისათვის*, გვ. 142-147.

ბუნებრივია დაისვას კითხვა, რატომ ვერ მიაკვლიეს ნეკრესის არქეოლოგიური გათხრების პროცესში იმ ზოროასტრულ სამლოცველოს, რომელიც შეურაცხყო აბიბოს ნეკრესელმა? ხომ არ არის გამოვლენილი ეს სამლოცველო იმ მარნის ქვეშ, რომლის კედლებშიც ქართულწარწერიანი საფლავის ქვები იყო ჩაშენებული? ზემოთ ხომ გავარკვიეთ, რომ მარანი IV საუკუნეში არ აუშენებიათ ქრისტიანებად ახალმონათლულ ნეკრესელებს, წითელპრიალა კერამიკა კი, რომელიც უკავშირდება მარნის ქვეშ მოქცეულ სამლოცველოს და მის მიმდებარე სასაფლაოს, სწორედ VI საუკუნეში იყო ფართოდ გავრცელებული საქართველოში.

ასე რომ, ის აპოკალიფსური მასშტაბის ნგრევა-განადგურება, რომელიც, ლ. ჭილაშვილის ვარაუდით, ახალმონათლულმა ქრისტიანებმა დაანიეს ზოროასტრიელებს, საფუძველს მოკლებულია. ასეთი რამ საქართველოში არ მომხდარა. ასე, მაგალითად, არმაზისხევის II საუკუნის წარწერიანი სტელები მოგვიანო ხანაში, ალბათ V-VI საუკუნეში, ქრისტიანმა ქართველებმა კი გამოიყენეს თავისი აკლდამის (ქვაყუთის) ასაგებად, მაგრამ, ჩვენდა საბედნიეროდ, ბერძნული და არამეული წარწერების არცერთი ასო-ნიშანი მათ არ დაუზიანებიათ.

მართალია, მთიელთა მოქცევისას წმინდა ნინოს „მცირედ მახვილის წარმართვა“ დასჭირდა, მაგრამ კახეთსა და კუხეთში მისმა ქადაგებამ მშვიდად ჩაიარა.¹

დასასრულ მინდა ორიოდ სიტყვით მაინც შევეხო ნეკრესში არქეოლოგიური გათხრებით გამოვლენილ კიდევ ერთ ობიექტს, რომელიც ზემოთ უკვე არაერთხელ მოვიხსენიე. ესაა თითქმის საძირკვლამდე დანგრეული ქვითკირის ნაგებობა (ნაგებობათა კომპლექსი?), რომელსაც გ. ყიფიანმა მოხდენილად შეარქვა ნეკრესის „დიდი კვადრატი“.² ეს ობიექტი, მართალია, უშუალოდ არ არის დაკავშირებული წარწერებთან, მაგრამ ის, გარდა იმისა რომ, თავისთავადაც უაღრესად საყურადღებოა, ნეკრესის გარშემო შემუშავებული ლ. ჭილაშვილისეული კონცეფციის ერთ-ერთი უმთავრესი საფუძველია და, ცხადია, უკავშირდება წარწერების დათარიღების საკითხსაც.

ნეკრესის ეს, გეგმაში კვადრატული ნაგებობა, ქვეყნის მხარეების მიმართ ორიენტირებული ოთხი ტოლფასოვანი ფართო და ღია შესასვლელით ლ. ჭილაშვილმა განსაზღვრა, როგორც მაზდეანური ტაძარი, თუმცა თვითონვე წერს, რომ მის ანალოგიურ სატაძრო ნაგებობას ვერსად მიაკვლია. ლ. ჭილაშვილს მიაჩნია, რომ II-III საუკუნეებში აგებული ეს ტაძარი განსაკუთრებული სისასტიკით დაანგრიეს IV საუკუნეში ახალმონათლულმა ქრისტიანებმა

¹ ძეგლები, წ. I, გვ. 89.

² ყიფიანი, ნეკრესის „დიდი კვადრატი“.

და ზედ დააშენეს ციხე-სასახლე, ჩართული ქალაქის სასიმაგრო სისტემაში.¹ სწორედ ამ ნაგებობის ზედა ფენაში მოპოვებული ნახშირის რადიოკარბონული ანალიზით მიღებული ასაკი გახდა საფუძველი გათხრილი ობიექტების, მათ შორის წარწერების, წინარექრისტიანული პერიოდით დათარიღებისა. ამის შესახებ ზემოთ უკვე ვისაუბრეთ.

ნეკრესში გამოვლენილი ამ ნაგებობის პირველივე პუბლიკაციებს მოჰყვა გამოხმაურება ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიკოსთა ნაშრომებში. პირველი გახლდათ კ. ხიმშიაშვილი, რომელმაც 2001 წელს გამოქვეყნებული ნაშრომის – („იბერიის სატაძრო არქიტექტურის შესახებ“) – ერთი ქვეთავი მიუძღვნა ნეკრესის „ცეცხლის ტაძარს“.² ნეკრესის ამ კომპლექსის პუბლიკაციებში მოტანილი უკლებლივ ყველა მონაცემის გულდასმით განხილვისა და იმის აღნიშვნის შემდეგ, რომ ამ კომპლექსის გეგმარება უნიკალურია, აბსიდებიანი სათავსოები კი არსად და არასდროს უკავშირდება ცეცხლის ტაძარს, კ. ხიმშიაშვილი მეტად საყურადღებო დასკვნით ამთავრებს ნარკვევს: „ჩვენი ცოდნის დღევანდელ ეტაპზე არაფერი მიუთითებს იმაზე, რომ აქ (ნეკრესში, ი. გ.) აღმოჩენილი კომპლექსი ზოროასტრიული ტაძარია“.³

ასეთივე დებულებაა განხილული და დასაბუთებული გ. ყიფიანის ვრცელ და უზვად ილუსტრირებულ ნარკვევში, რომელიც ეძღვნება ნეკრესის „დიდ კვადრატს“.⁴ ნამდვილად საყურადღებო და საფუძვლიანი მსჯელობის შემდეგ გ. ყიფიანი ასკვნის, რომ ნეკრესის ეს უნიკალური გეგმარების ნაგებობა, უფრო სწორად, ნაგებობათა კომპლექსი უნდა ყოფილიყო მანიქეური მონასტერი. მანიქეიზმი, რომელსაც მსოფლიო რელიგიად გადაქცევის პრეტენზია ჰქონდა და რომელიც ცდილობდა გაეერთიანებინა ქრისტიანობა, ზოროასტრიზმი და ბუდიზმი, გ. ყიფიანის აზრით, კარგად ხსნის ნეკრესის ამ კომპლექსის თავისებურებებს: აფსიდები ქრისტიანობის შემონატანია, კვადრატული გეგმა კი ბუდისტური მონასტრისგან არის ნასესხები და ა. შ.

გ. ყიფიანის ეს ჰიპოთეზა მოითხოვს „დიდი კვადრატის“ აგებისა და დანგრევის თარიღების დაზუსტებას: ისტორიული რეალიების გათვალისწინებით მანიქეური მონასტერი შეიძლება დაეარსებინა მანის მხოლოდ III

¹ ამ ნაგებობის აღმოჩენის შესახებ პირველი ცნობა ლ. ჭილაშვილმა გამოაქვეყნა გაზეთ „ლიტერატურული საქართველოს“ 1991 წლის 28 ივნისის ნომერში (გვ. 6, 7 და 16). მასვე ეძღვნება ლ. ჭილაშვილის 2000 წელს გამოქვეყნებული წიგნის IV თავი (ჭილაშვილი, *ნეკრესის წარმართული სამლოცველოები*, გვ. 60-81) და მასზევეა საუბარი ლ. ჭილაშვილის გარდაცვალების შემდეგ გამოქვეყნებულ წიგნშიც, განსაკუთრებით ქვეთავებში „თარიღი“ და „ტოლერანტობა თუ სისასტიკე“ (ჭილაშვილი, *ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები*, გვ. 67-87; 115-117).

² ხიმშიაშვილი, *იბერიის სატაძრო არქიტექტურის შესახებ*, გვ. 35-37.

³ ხიმშიაშვილი, *იბერიის სატაძრო არქიტექტურის შესახებ*, გვ. 37.

⁴ ყიფიანი, *ნეკრესის „დიდი კვადრატი“*.

საუკუნის 60-იან წლებში, ხოლო დაენგრია ირანის მაგუპატს კარტირს, მანის მოსისხლე მტერს, იმავე III საუკუნის 70-იან წლებში.¹ დროის ასე მოკლე მონაკვეთში ამ კომპლექსის აგებაც კი ვერ მოესწრებოდა. ასე რომ აქ არაფერ შუაშია ქრისტიანები, რომლებმაც ლ. ჭილაშვილის აზრით, დაანგრიეს ცეცხლის ტაძარი. მაგრამ არც მონასტერს, სულერთია ბუდისტური იქნება ის, მანიქეური თუ ქრისტიანული, სჭირდება ოთხი ღია შესასვლელი, ნეკრესის კვადრატს რომ აქვს.

იმავე 2009 წელს ნ. ბახტაძის თანაავტორობით გამოქვეყნდა კოლექტიური ნაშრომი, რომელშიც გამოთქმულია მოსაზრება, რომ შესაძლოა, ეს ძეგლი ასტრალური ღვთაებებისადმი, უფრო მზის კულტისადმი მიძღვნილი ტაძარია.² რამდენად სარწმუნოა ეს მოსაზრება, ძნელი სათქმელია, მაგრამ რაც შეეხება ამ ძეგლის აშენების თარიღს, სტატიის პირველივე გვერდზე ნათქვამია, რომ ის II-III საუკუნის ნაგებობაა, თუმცა სათაურში ის მოხსენიებულია ათასწვიდასი წლის, ე. ი. IV საუკუნის ცეცხლის ტაძრად (2009-1700=309).³

ნეკრესის დიდი კვადრატის რაობის გარკვევა შეიძლება გაიოლდეს, ამ უცნაურ კომპლექსს ანალოგი თუ მოეძებნა და გ. გაგოშიძემ სულ ახლახან მომანოდა ასეთი ანალოგიც, რისთვისაც მისი მადლობელი ვარ.

ზუსტად ისეთივე კედლით მოზღუდული კვადრატული სივრცე, რომელშიც სათავსოები ორგანიზებულია ცენტრალური კვადრატული სათავსოს გარშემო, ქვეყნის ოთხივე მხარეს ორიენტირებული ფართო ღია შესასვლელები, რომელთაც შევყავართ ოთხ ერთნაირ, გარეთ გახსნილ აფსიდიან ოთახში, აივანში. ეს კომპლექსი ნეკრესულისგან განსხვავდება ზომით. ის ფართობით ოთხჯერ უფრო დიდია ნეკრესულზე და კვადრატის კუთხეებში კოშკები დგას. გარდა ამისა კვადრატი ჩასმულია გალავანშემორტყმულ წრიულ ეზოში, რომლის რადიუსია 500 მეტრი.

ეს მართლაც გრანდიოზული სტრუქტურა, სახელად ჰერაკლა, მდებარეობს ჩრდილოეთ სირიაში, ქალაქ რაყასთან და მისი მშენებლობა IX საუკუნის დამდეგს დაუწყიათ აბასიდი ხალიფას ჰარუნ არ-რაშიდის (776-809) ბრძანებით, ბიზანტიის კეისარ ნიკიფორე I-ზე (802-811) გამარჯვების აღსანიშნავად.⁴

ამრიგად, საქმე გვაქვს მემორიალურ სასახლე-მონუმენტთან, რომელსაც, ცხადია, არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლებოდა ჰქონოდა კავშირი მუსლიმებისათვის ყველაზე საძულველ ზოროასტრიზმთან, თუმცა მის კავშირზე ირანულ ხუროთმოძღვრებასთან მეტყველებს გარეთ გახსნილი, ღია სათავსე-

¹ Луконин, *Культура Сасанидского Ирана*, გვ. 70-101.

² ბახტაძე, *ნეკრესის ნაქალაქარზე გამოვლენილი*, გვ. 20.

³ Simonia, Ruggles, Bakhtadze, *An Astronomical Investigation* (ამ სტატიის ვებ-ლინკი მომანოდა კ. ხიმშიაშვილმა, რისთვისაც მას მადლობას მოვასხენებ).

⁴ Brentjes, *Zur Reflexion der Herrschaftsidee*, გვ. 339.

ბი – აივნები, რომლებიც სპარსელებმა პართელებისგან მიიღეს მემკვიდრეობით და რომლებიც სასანური სასახლეების ერთ-ერთ მარკერად იქცა.

სრულიად უეჭველია, რომ ქართლის სამეფოშიც ცნობილი იქნებოდა აივანი (ქართველები აივნის მარტო სახელს ხომ არ ვისესხებდით?). გავიხსენოთ, თუნდაც, სასანური სასახლის ფასადის შესანიშნავი გამოსახულება, ამოკვეთილი დიდი ზომის ნიჟარაზე, რომელიც აღმოჩნდა 1986 წელს მცხეთაში, ბაიათხევის სამაროვნის IV ს-ის პირველი ნახევრით დათარიღებულ N18 სამარხში.¹

აივნის აფსიდით დაბოლოება კი მეტყველებს უფრო გვიანსასანურ ხანაზე (VI-VII სს.), როცა ქრისტიანობა ლეგალურ პოზიციას იკავებს ირანში და როცა ირანის შაჰან-შაჰი (ხოსრო II) ეკლესიასაც კი აშენებს.²

იგივე უნდა ითქვას ნეკრესის „დიდ კვადრატზეც“, რომლის ნანგრევებშიც არქეოლოგებს ბულდოზერის პირის ნატეხებიც უნახავთ: 1,5 მ. სიგანის ქვიტიკრის კედლის ნგრევა ბულდოზერსაც გაუჭირდებოდა. მაგრამ ბულდოზერი რაღად დასჭირდათ, თუკი ტაძრის საძირკველიც კი ახალმონათლულმა ქრისტიანებმა IV საუკუნეში დაანგრიეს? ლ. ჭილაშვილი წერს, რომ დანგრეულ ტაძარზე დაშენებული სასახლის ზოგიერთი კედელი ტაძრის კედლებს ემთხვევა (თუ კედლები დააშენეს, საძირკველს რაღას ანგრევდნენ?) რომელი კედლებია ეს? და საერთოდ, არსებობს კი აქ ორი კულტურული ფენა? კვადრატის ცენტრალური სათავსოს იატაკი აგურით ყოფილა მოგებული, ასე რომ, აგური არა მარტო „ციხე-სასახლის“, არამედ „ტაძრის“ მშენებლობის დროსაც გამოუყენებიათ. ნანგრევებში აღებული ნახშირის რადიოკარბონული ანალიზის შედეგი „დიდი კვადრატის“ აგების თარიღს ხომ არ იძლევა? VI საუკუნე აფსიდიანი აივნებისთვის ბევრად უფრო მისაღები თარიღია, ვიდრე II-III საუკუნეები. წითელკრიალა კერამიკაც ხომ VI საუკუნეშია გავრცელებული.

მაგრამ თუკი ეს ასეა, კანონზომიერი იქნება დავასკვნათ, რომ ნეკრესის და რუსთავის ქართული ასომთავრული წარწერები არ არის წინარექრისტიანული ხანისა და მათი შექმნის რეალური თარიღი V-VI საუკუნეზე ადრეული არ უნდა იყოს.³

¹ სიმშიაშვილი, *სასანური სასახლის ფასადის გამოსახულება*.

² Луконин, *Древний и раннесредневековый Иран*, გვ. 180-192.

³ ნეკრესში გათხრებით მოპოვებული ნივთიერი არქეოლოგიური მასალა, რომელიც, შესაძლებელია, დაკავშირებული იყოს წარწერებთან, დღემდე სრულფასოვნად არ არის გამოქვეყნებული. ნ. ბახტაძე, ნეკრესის არქეოლოგიური ექსპედიციის ამჟამინდელი ხელმძღვანელი, მართალია „ანტიკური ხანის სამაროვნად“ მოიხსენიებს „აღნიშნული მარნის ქვეშ და მიმდებარე ფართობებზე დანამდვილებით არსებულ“ სამაროვნს, მაინც წარწერების დათარიღების პრობლემის თაობაზე თავისი „საბოლოო პოზიციის გამოხატვისგან“ თავს იკავებს ხსენებული სამაროვნის სრულფასოვან არქეოლოგიურ შესწავლამდე, რომელიც უახლოეს მომავალში ჰქონია დაგეგმილი (ბახტაძე, *ნაქალაქარ ნეკრესის ტაძრები*, გვ. 21).

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

აბრამიშვილი, ჭილაშვილი, ლოჭინის ნასოფლარის არქეოლოგიური გათხრები – აბრამიშვილი რ., ჭილაშვილი ლ., ლოჭინის ნასოფლარის არქეოლოგიური გათხრები, სსმმ, XXIII-B, 1962, გვ. 197-206.

ალექსიძე, ლუვრი, სინას მთა, ნაზარეთი – ალექსიძე ზ., ლუვრი, სინას მთა, ნაზარეთი. ეპიგრაფიული ეტიუდები, წიგნში: ალექსიძე ზ., ქრისტიანული კავკასია, ტ. 2, თბილისი, 2011, გვ. 13-25.

ანტიკური კავკასია, ტ. III – ანტიკური კავკასია, ენციკლოპედია, ტ. III, თბილისი, 2018.

ბახტაძე, ნეკრესის ნაქალაქარზე გამოვლენილი – ბახტაძე ნ., ნეკრესის ნაქალაქარზე გამოვლენილი ჭაბუკაურის ბაზილიკის დათარიღებისათვის, ძსა, 19, 2010, გვ. 209-220.

ბახტაძე, ნაქალაქარ ნეკრესის ტაძრები – ბახტაძე ნ., ნაქალაქარ ნეკრესის უძველესი ქრისტიანული ტაძრები, თბილისი, 2020.

გაბიძაშვილი, მამაცაშვილი, ღამბაშიძე, საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ლექსიკონი – გაბიძაშვილი ე., მამაცაშვილი მ., ღამბაშიძე ე., საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ენციკლოპედიური ლექსიკონი, თბილისი, 2007.

გაგოშიძე, ნონელია, არამეულნარნერიანი ფირფიტები – გაგოშიძე ი., ნონელია მ., არამეულნარნერიანი ფირფიტები დედოფლის გორიდან, კრ. „ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები“, თბილისი, 1991, გვ. 47-78.

გაგოშიძე ი., ქართლში ქრისტიანობის დამკვიდრების ისტორიისათვის – გაგოშიძე ი., ქართლში ქრისტიანობის დამკვიდრების ისტორიისათვის, ლხ, 1999, N2, გვ. 142-157.

გაგოშიძე, უმლეიზუნის ქართული ნარნერა – გაგოშიძე გ., უმლეიზუნის ქართული ნარნერა, „მრავალთავი: ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი“, XXI, 2005, გვ. 351-355.

გამყრელიძე, ნერის ანბანური სისტემა – გამყრელიძე თ., ნერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა, თბილისი, 1989.

კეკელიძე, ბოლნისის ნარნერების ინტერპრეტაციისთვის – კეკელიძე კ., ბოლნისის ნარნერების ინტერპრეტაციისთვის, „ეტიუდები“, VI, თბილისი, 1960.

ლაპიდარული ნარნერები I – ლაპიდარული ნარნერები I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბილისი, 1980.

ნადირაძე, ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები – ნადირაძე ჯ., ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1975.

საგინაშვილი, ურბნისის სამაროვნის მინის ჭურჭელი – საგინაშვილი მ., ურბნისის სამაროვნის მინის ჭურჭელი, თბილისი, 1970.

სანაძე, ქართველთა ცხოვრება, წ. I – სანაძე მ., ქართველთა ცხოვრება, წიგნი I, შესავალი ქართველთა ცხოვრებაში, თბილისი, 2019.

სახვაძე, ურბნისის სამაროვანი – სახვაძე ა., ურბნისის სამაროვანი. არქეოლოგიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი დისერტაციის მაცნე, თბილისი, 2023, გვ. 32.

სილოგავა, ბოლნისის უძველესი ქართული წარწერები – სილოგავა ვ., ბოლნისის უძველესი ქართული წარწერები, თბილისი, 1994.

ყიფიანი, ნეკრესის „დიდი კვადრატი“ – ყიფიანი გ., ნეკრესის „დიდი კვადრატი“, „კადმოსი: ჰუმანიტარულ კვლევათა ჟურნალი“, 1, 2009, გვ. 214-251.

ჩიხლაძე, ჟინვალის სამაროვანი – ჩიხლაძე ვ., ჟინვალის სამაროვანი, თბილისი, 2015.

ქაბლაძი, წ. I – ქაბლაძი, წიგნი I, თბილისი, 1963.

წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები – წერეთელი გ., უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბილისი, 1960.

წერეთელი, არამეული დამწერლობა – წერეთელი კ., არამეული დამწერლობა, სძ, V, 1991.

ჭილაშვილი, ნეკრესის წარმართული სამლოცველოები – ჭილაშვილი ლ., ნეკრესის წარმართული სამლოცველოები, თბილისი, 2000.

ჭილაშვილი, წინარექრისტიანული ხანის ქართული წარწერა – ჭილაშვილი ლ., წინარექრისტიანული ხანის ქართული წარწერა ნეკრესიდან, „ბურჯი ეროვნებისა“, 2001, N3-4, გვ. 7-8.

ჭილაშვილი, ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები – ჭილაშვილი ლ., ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები და ქართული დამწერლობის ისტორიის საკითხები, თბილისი, 2004.

ხიმშიაშვილი, იბერიის სატაძრო არქიტექტურის შესახებ – ხიმშიაშვილი კ., იბერიის სატაძრო არქიტექტურის შესახებ, „არქიტექტურული მემკვიდრეობა“, ტომი პირველი, რედ. კ. ხიმშიაშვილი, დ. ხოშტარია, თბილისი, 2001, გვ. 1-40.

ხიმშიაშვილი, სასანური სასახლის ფასადის გამოსახულება – ხიმშიაშვილი კ., სასანური სასახლის ფასადის გამოსახულება, „არქიტექტურული მემკვიდრეობა“, ტომი პირველი, რედ. კ. ხიმშიაშვილი, დ. ხოშტარია, თბილისი, 2001, გვ. 41-46.

Brentjes, Zur Reflexion der Herrschaftsidee – Brentjes B., *Zur Reflexion der Herrschaftsidee in der frühislamischen Kunst*, “Syrien. Von den Apostelen zu den Kalifen”, red. E. M. Ruprechtsberger, Linz, 1993, გვ. 336-346.

Simonia, Ruggles, Bakhtadze, *An Astronomical Investigation* – Simonia I., Ruggles C. and Bakhtadze N., *An Astronomical Investigation of the Seventeen Hundred Year Old Nekresi Fire Temple in the Eastern Part of Georgia*, JAHN, 12 (3), 2009, გვ. 235-239.

Chilashvili, *A Pre-Christian Georgian Inscription* – Chilashvili L., *A Pre-Christian Georgian Inscription (from Nekresi)*, წინარექრისტიანული ხანის ქართული წარწერა ნეკრესიდან, „ქართველოლოგი“. “The Kartvelologist. Bulletin of Georgian Studies”, 7, Autumn, 2000, გვ. 16-24.

Луконин, *Культура Сасанидского Ирана* – Луконин В. Г., *Культура Сасанидского Ирана*, Москва, 1969.

Луконин, *Древний и раннесредневековый Иран* – Луконин В. Г., *Древний и раннесредневековый Иран*, Москва, 1987.

Церетели, *Армазская билингва* – Церетели Г., *Армазская билингва*, Тбилиси, 1941.

About Nek'resi Inscriptions

Summary

There exist two mutually exclusive opinions about the origin of the Georgian alphabet in scholarly literature. Some scientists rely on the old Georgian historical tradition and believe that the Georgian alphabet was created in the 4th -3rd centuries BCE, or even earlier, while others suggest that the Georgian alphabet was created after the conversion of the royal family of Georgia (Kingdom of Kartli, Iberia) to Christianity. This opinion is supported by the fact that ancient Georgian inscriptions discovered in Georgia and the Holy Land date to the 5th century CE, as well as by archaeological data: archaeological sites of the earliest period of existence of ancient Georgian states of Colchis and Iberia, which date between the 5th century BCE and the 4th century CE, have yielded over 50 Arameographic and much more Greek inscriptions, while not a single word written in the Georgian alphabet has been discovered.

In his works published in 2000-2004, L. Chilashvili claims that 13 out of 14 Georgian inscriptions discovered through archaeological excavations of Nek'resi and Rustavi city-sites are performed in the pre-Christian period and date to the 4th century BCE – 4th century CE. Twelve of these 14 inscriptions are epitaphs; eight were discovered in Nek'resi and four – in Rustavi (L. Chilashvili dates one inscription discovered in the Christian church of Nekresi [N9] by the 370s-80s).

N. Bakhtadze, the current leader of Nek'resi excavations, shares L. Chilashvili's standpoint; however, in his monograph published in 2020, he refrains from expressing his ultimate position about the inscriptions until comprehensive archaeological excavations of the cemetery to which the inscriptions in question are related have been carried out.

In my article, I tried to show that the conclusion concerning the dating of the Nek'resi epitaphs to the pre-Christian period is based on wrong premises.

L. Chilashvili writes that the wine cellar in whose walls six tombstones with Georgian inscriptions were reused was destroyed by Persians at the end of the 5th century along with the fortified palace of Nek'resi which, in its turn, had been built over the ruins of a grandiose Zoroastrian temple purposely destroyed by newly Christianized Georgians. The age defined by means of radiocarbon analysis of the coal taken from the ruins of the fortified palace (end of the 5th century), according to the author, confirmed the date of destruction. In fact, the coal found in the burnt ruins is highly likely to be

the remains of the wooden construction used in the structure or those of the furniture standing in the building, unless it is carbonified grains. Thus, the age defined by the radiocarbon analysis provides the date of its building, rather than its destruction. Therefore, the wine cellar was not destroyed, but built in the 5th or the 6th century.

It is also wrong to claim that the red-polished pottery obtained from the cultural layer covered with the debris of the wine cellar dates to the Hellenistic or the Roman periods.

The earliest samples of this type of ceramic products have been discovered in the fourth-century graves of Urbnisi, Modinakhe and Zhinvali and are common throughout Georgia in the 5th and 6th centuries.

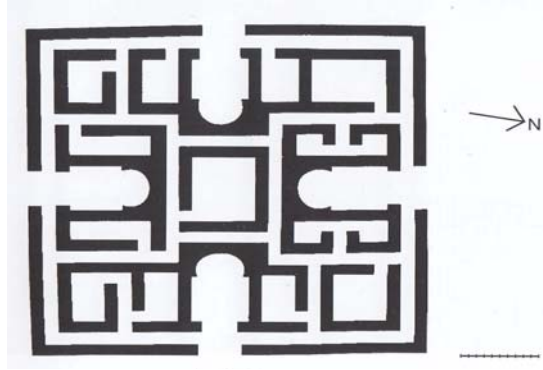
Such pottery has been unearthed through archaeological excavations carried out at Shuamta Monastery, founded in the 5th-6th centuries, and the monastery of Elia in Dedoplistskaro, which was founded by St'epane of Khirsa, the figure of the second half of the 6th century.

In my opinion, it is wrong to identify the big-size square structure excavated in Nek'resi as a Zoroastrian temple or to date it by the 2nd -3rd centuries. The ayvāns with apses open on four sides must point to the late Sassanian epoch and their only analogue known to me is the memorial palace of Herakla, which was built at the order of Abbasid Caliph Harun Ar-Rashid (776-809) in northern Syria, near the modern city of Raqqa.

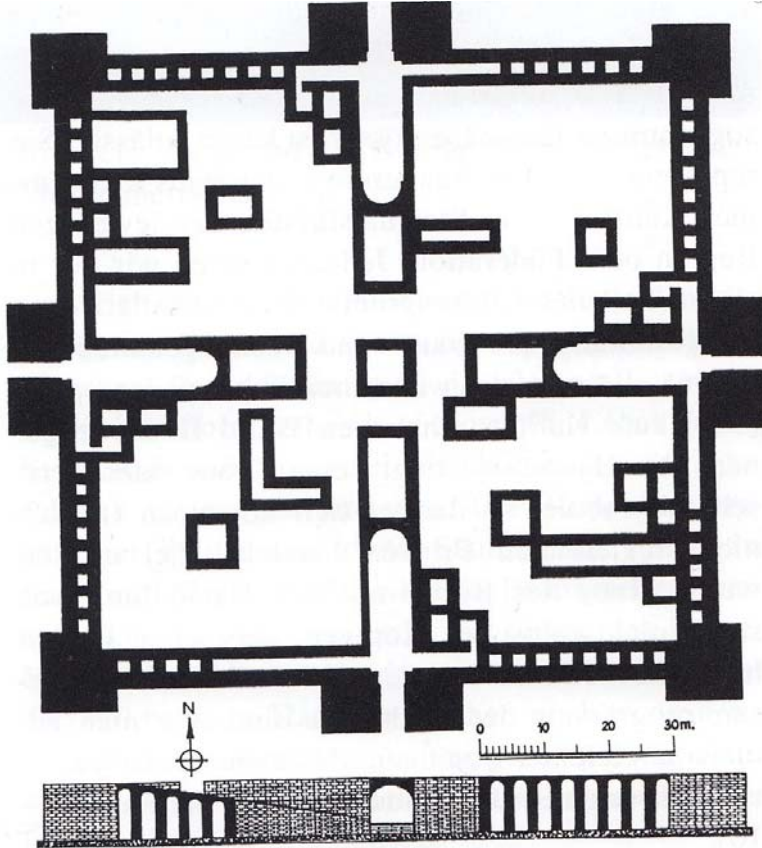
Linguistic and paleographic characteristics of the inscriptions of Nek'resi and Rustavi, which L. Chilashvili refers to, are not sufficient for dating these inscriptions by the pre-Christian period: similar paleographic and linguistic characteristics are found in other Georgian inscriptions of the 5th-6th centuries known up to now.

1.

2.

3.

ილუსტრაციები:

1. კერამიკული დოქი ურბნისიდან, IV ს. (ა. სახვაძის მიხედვით).
2. ნეკრესის „დიდი კვადრატი“ (ლ. ჭილაშვილის მიხედვით).
3. ჰერაკლას მემორიალური სასახლე (B. Brentjes-ის მიხედვით).

Illustrations:

1. Ceramic jug from Urbnisi, 4th century (according to A. Sakhvadze).
2. The Nekresi “Big Square” (according to L. Chilashvili).
3. Heracla’s Memorial Palace (according to B. Brentjes).